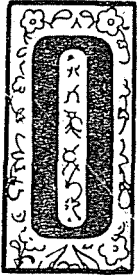

Medine'de bir Türk Kütüphanesi...

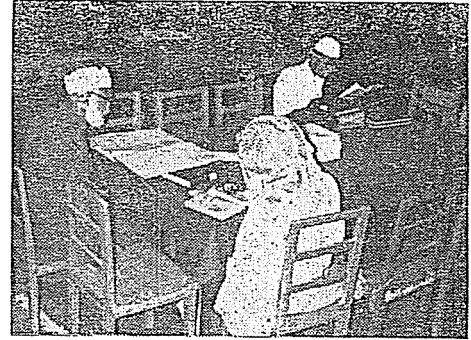
Mustafa BİLGE

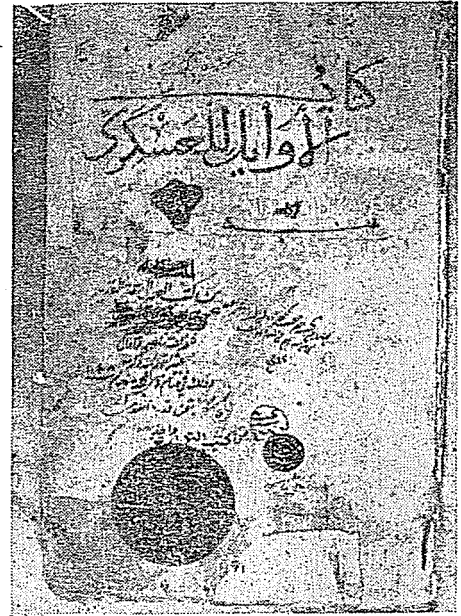
Osmanlı Şeyhülislâmlarının 105. si olan Arif Hikmet Efendi (1) tarafından Medine'de Peygamber Mescidinin (Harem-i Şerifin) 20-25 m. kadar kuzeyinde Hz. Hasan'a ait olduğu bilinen evin yerinde kurulu olan kütüphane bugün Arif Hikmet Kütüphanesi olarak bilinmektedir (2). Gayet güzel bir mimari üslûb ile 14,30×27,40 m. eb'adında bir arazi parçası üzerine oturtulmuş olan yapı, tipik bir Osmanlı medresesini andırmakta, girişte bir avlunun her üç yanında ayrı ayrı kapılardan girilen binalar bulunmaktadır. Sağ taraftaki binada kütüphane bulunmakta, diğerleri ise kütüphane müstahdeminin emrinde mesken olarak kullanılmaktadır. Kütüphanenin yanında Medine Umûmî Kütüphanesi ve Mahkeme-i Şer'iyye bulunmaktadır. Kitaplar camlı dolaplar içinde kilitli bir şekilde bulunur. Şimdiye kadar kitap veya müellif isimlerine göre fişli bir tasnif yapılmış değildir. Elde bulunan tasnife göre kitaplar mevzularına göre tasnif edilmiştir. Bu bakımdan bir kitabı bulmak için o mevzua ait fihristteki kitapların hepsine bakmak icabetmektedir. Arif Hikmet Kütüphanesi Medine'deki diğer kütüphaneler arasında kıymetli bir yer işgal etmektedir. Onun en büyük önemi matbu eserlerden ziyade el yazmaları ile dolu oluşu ve bu yazmaların çoğunun, yazarlarının dest-i hattı ile yazılmış oluşundan ileri gelmektedir. Kitaplar bugünkü durumları itibariyle oldukça yeni ve önemli bir tamire ihtiyaç göstermemektedir. Zira kütüphanede, kuruluşundan son zamanlara kadar eskiyen ciltleri tamir etmek veya yenilemek için hususî bir mücellidin bulunduğunu biliyoruz. Rivâyete göre Türkler bu beldelerden çekilirken kütüphaneyi boşaltmışlar ve kitapları Şam'a kadar taşımışlardır. Şam'da Selimiye Camiinin kenarındaki medrese odalarında bir müddet metruk kalan kitaplar,

(1) bk. Osmanlı Müellifleri, Mehmed Tahir, 2/327

(2) 1968 senesine kadar kütüphanede asılı levhada «Şeyhülislâm Arif Hikmet Kütüphanesi» yazılı iken bu sene Vakıflar Vekâletinden gönderilen yeni levhada «Şeyhülislâm» kelimesi çıkarılmıştır.

● Kütüphaneye yeni konulan masada çalışanlar.

● Askerî'nin el-Evâil isimli kitabının ilk sayfası.

sonradan Suudî Arabistan hükümeti tarafından geri alınmıştır. İşte, hâlen kitapların cilt ve varaklarında müşahede edilen rütubet lekelere bu olayın acı bir hâtırası olsa gerektir.

ŞEYHULİSLÂM ARİF HİKMET EFENDİ

Seyyid Arif Hikmet Efendinin babası, III Sultan Selim ricâlinde ve Rumeli kazaskerlerinden İsmet İbrahim Bey, dedesi ise Malatyalı Raif İsmail Paşadır. Arif Hikmet Bey, devletin en mühim mevkilerinde bulunmuş bir aileden olduğu için ailesi hakkında sahil bir malûmata sahibiz. Kendisindeki bazı kabiliyet ve temayüllerin ona ailesinden geçtiğini görüyoruz. Resmî hayatı hakkında Şeyhulislâmlıktan ayrılmasına kadar malûmat veren en eski kaynak Fatin Tezkeresidir. Bu bilgiyi divanına yazılan mukaddime tamamlamaktadır. Divanın başındaki tercem-i hali ise Tırnakçızâde Ziver Bey yazmıştır.

Arif Hikmet Bey 1201 H. / 1786 M. de dünyaya gelmiş, Kudüs, Mısır gibi önemli yerlerin kadılıklarında bulunmuş, nüfus tahriri memuru olmuş, nakib el-esrâfık yapmış, Anadolu kazaskerliğinde bulunmuş, meclis-i vâlây-ı ahkâm-ı adliye âzalığına tâyin olmuş, şûrây-ı askerî âzalığına tâyin edilmiş ve nihayet 1262 H. / 1845 M. de Mekki Efendi zâde Mustafa Asım Efendinin vefâtı üzerine Şeyhulislâm olmuştur. Kendisi hakkında zamanın padişahı Sultan Abdülmecid tarafından yazılan hatt-ı hümayûn gayet iltifatkârânedir. Arif Hikmet Bey meşihat makamında 7 sene 6 ay 19 gün bulunduktan sonra 1270 H. / 1845 M. senesinde zamanın sadr-ı âzamı Mustafa Reşit Paşa ile aralarında çıkan bir ihtilâf neticesinde Şeyhulislâmlıktan istifa etmiştir. Medine'deki kitaplığı da bu istifasından sonra kurmuştur. Arif Hikmet Bey son yıllarını Medine'de kurmuş olduğu kitaplığın yanında geçirmek istemiş fakat bu kendisine kısmet olmamıştır. Arif Hikmet Efendi 1275 H. senesinin şaban ayında kalb sektesinden vefat etmiştir. Kabri Üsküdar'da Nuh Kuyusundadır.

ARİF HİKMET BEYİN EDEBİ ŞAHSİYETİ :

Arif Hikmet Bey divan edebiyatının çökmeye yüz tuttuğu bir devirde yaşamıştır. Arabça, Farsça ve Türkçe dillerinde şiirleri vardır. Şiir ve gazellerinde umumiyetle Nef'i, Nâbî ve Nedim'in tesiri altında kalmıştır. Eserleri sırasıyla şunlardır: 1) Divan: Bir mukaddime ve 3 lisan dan şiirleri ihtiva eder, 2- Tezkire-i Şuara; 3) Mecmua el- Terâcîm, 4) Keşf el-Zünûn zeyli, 5) Hulâsa el-Makalât fi Mecâlis el-Mükâlemât, 6) El-Ahkâm el-Mer'iyye.

KÜTÜPHANENİN KURULUŞU :

Kütüphanenin kapısına konmuş bir kitâbede binanın 1272 H. / 1855 M. de tamamlandığı görülmektedir. Kubbenin en yüksek kısmında ise «Fihâ kütübün kayyime, 1270 H. / 1853 M.» yazı-

تتمت تكملة الأضواء في
مدينة المنورة

sı görülür. Bu iki tarihten varılan neticeye göre kütüphane binasının inşaatına 1270 H. tarihinde başlanmış, 1272 H. / 1855 M. de bitirilmiştir. Kütüphanenin inşa ve tanzimine kimlerin tâyin olduğunu elimizde bu hususta bir kayıt bulunmadığından bilemiyoruz. O zamandan elimizde ancak 3 adet kıymetli vesika kalmıştır. Bunlar Arif Hikmet Efendinin dest-i hattı ile ferman üslûbuyla yazılmıştır. Aşağıda bu vesikanın ehemmiyetli kısımlarından alınmış bazı pasajları arz ediyoruz:

«Bi tevfikallâhi Teâlâ Medine-i Münevvere nevverellâhu ilâ yevm el-kıyâme (âhiret) de livechihikerim binâ ve inşasına muvaffak olduğum kütüphaneyi celileme nakli ve vad' eylediğim mesâhif-i şerife ve kütüb-ü mevküfenin 'alâ tarik el-istinsâh ve el-isti'âre hiç bir kıt'ası kütüphaneyi mezkûreden ihrâc ve bir yerde

i'âre olunmayıp... ve kütüphane beher gün tulu'u şemsden bir saat müruruna feth olunup gurûb-u şemse bir saat kalınca açık durup... hâfız-ı kütüp efendiler her biri der dest-i ihtiram ederek yüzünden ikişer cüz Kur'an-ı Kerim tilâvet edip her on beş günde bir def'a her biri bir hatm-i şerif indirip hasıl olan sevâbını... ve beher yevm ba'de kıraat el-Kur'an her biri rub' delâil-i hayrât kıraat edip... vakf-ı şerifte silsileleri bi'l-icrâ mûmâ ileyh Osman Zühdi Efendiye itâ olundu. Fi gurre cemâziyelâhur li sene erbaa ve seb'in ve meteyn ve elf.»

Rivâyetlere bakılırsa kütüphanenin tesisi Abdülmecid Han tarafından harem-i şerifin inşası zamanlarına tesadüf eder. Bu itibarla harem-i şerifin inşasıyla meşgul olan mimarların kütüphane ile

de alâkalanmış olmaları ihtimâl dahilindedir (3).

KÜTÜPHANEDE MEVCUT KİTAPLARIN KATALOGLARI:

Edinebildiğimiz malûmata göre Arif Hikmet Kütüphanesindeki kitapların 4 defa katalogları yapılmıştır. Dördüncü kısımda zikredilecek olan kataloglar hâlen kütüphanede kullanılan, 4 defterden mürekkep katalogtur. Bundan evvelki devrelerde yapılmış olanlardan çok cüz'î bir kısım elimizde kalmıştır. Bunları sırasıyla görelim.

1) Birinci devre: Bu devreye ait defterden ancak bir sayfa kalmıştır. Sayfanın sonunda Hüseyin Hayri Efendinin kütüphane mührü bulunmaktadır.

(3) Sait Şamil Beyin notlarından.

2) İkinci devre: Harem-i Şerif şeyhi Emin Paşa merhumun bizzat yaptığı tesbittir. Fihristte kütüphaneye müdürü Osman Ağa ile diğer 4 hafız-ı kütübün isim ve imzaları vardır. Buna göre kütüphanede 5404 eser 7662 cilt kitap bulunmaktadır.

3) Üçüncü devre: Medine-i Münevvere kadısı Zeki Efendinin kurmuş olduğu bir heyet tarafından gayet itinalı bir şekilde yapılmıştır. Bu fihristlerden elimizde 4 cilt bulunmakla beraber üzerlerinde sonradan tahrifat yapıldığı anlaşılmaktadır. Kütüphanede mevcut kitaplar için burada verilen rakam da yine 7662 dir.

4) Dördüncü devir: İbrahim Harputlu Efendinin müdüriyeti esnasında yapılan fihristlerdir ki hâlen kütüphanede kullanılanlar bunlardır. Bu tesbit 1369 H. / 1949 M. senesinde yapılmıştır. Yazı okunaklı bir nesihdir.

KADILARIN KÜTÜPHANEYİ TEFTİŞİ :

Evvelce zikri geçen Medine-i Münevvere kadısı Zeki Efendi tarafından tanzim edilen fihristlere 3 yıl sonra yine aynı beldenin kadılarından Ahmed Hulûsî Efendi tarafından bir şerh yapılmıştır. Yine buradan anlaşıldığına göre Medine-i Münevverede kadılık makamını isgal eden kimseler her 3 yılda bir, bir heyet tanzim ederek mevcut kitapları baştan sona kadar kontrol etmişlerdir. Esasen bu durum merhum Arif Hikmet Efendinin vakfiyenâmesinde açıkça belirtilmiştir. Her 3 yılda bir aynı ameliyenin tekrar edildiğini gösteren başka şerhlere de rastlanmıştır. Demek oluyor ki kütüphanede bulunan bir müdür ve 4 hafız-ı kütübden başka Medine kadısı da kitapların muhafazası için vazifeli bulunmaktadır.

OSMANLI PADİŞAHLARININ KÜTÜPHANEYE VERDİKLERİ ÖNEM :

Bu eski fihristlerin bir köşesinde harem-i şerif müdürüne hitaben 14 Cemâziyelevvel 1310 H. / 1892 M. tarihinde hazırlanan bir listenin dibine aynen şu not ilâve edilmiştir:

«Bâ irâde-i hazret-i şâhâne talep buyurulan kütüphâneler mevcûdununun it'ası misillü Medi-

ne-i Münevverede kâin Şeyhul-İslâm-ı esbak merhum Arif Hikmet Efendi kütüphanesi... kütüb-ü nefise-i mütenevvi'a ve risâle-i 'atik ve cedidin cem'an 7662 adede bâliğ olup ve el-veym mevcûd bulunduğunu mübin işbu liste tanzim ve temhîr kıldı.»

Bu kayda nazaran o yıl Osmanlı idâresindeki memleketlerde bulunan kütüphanelerde irâde-i seniyye ile sayımlar yapıldığı ve kitapların tafsilâtli listeleri hâkân-ı zaman Sultan Abdülmecid Hâna sunulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı hükümdarlarının bu gibi tarihi müesseselere gösterdikleri ihtimama bu kayıt güzel bir misal teşkil eder. Yine aynı şekilde bir kaydı Sultan Mehmed Reşad Han zamanında hazırlanan bir irâdede görüyoruz. İstanbul'dan gelen yazıda kitapların fihristi, adetleri ve kütüphane hakkında geniş malûmat istenmektedir. Kütüphane müdürleri tarafından İstanbul'a gönderilen ve istenen cevapları bildiren mektuplar elimizdedir. Cereyan eden bu yazışmalarda en çok dikkati çeken nokta kütüphanede mevcut eserlerin arasında müelliflerin el yazmalarının bulunduğudır.

KÜTÜPHANEDE BULUNAN VAZİFELİLER :

Arif Hikmet Efendinin vakfiyesinde zikrolunan kütüphaneye vazifelileri 9 kişidir. Bunlar sırasıyla: Müdür, dört hafız-ı kütüb, mücellit, kapıcı, saka ve temizlikçidir. Bunlardan başka vakfiye gereğince kütüphanede vazifeli 3 kişi daha vardır. Bunlar: Şifâ-i şerif okuyucusu, delâil-i hayrât okuyucusu ve zevrek sakalarıdır. Elimizdeki kayıtlara göre kütüphanenin ilk müdürü Abdülkâdir Havâri Efendidir. Daha sonra Dağıstanlı Musâ Kâzım Efendi kütüphaneye müdür olmuştur. Hâlen kütüphane müdürlüğünde Eğinli Hafız Mahmûd Efendi bulunmaktadır. Ayrıca iki hafız-ı kütüb ve bir de kapıcı vazife görmektedir.

KİTAPLARIN NAKLİ VE EKSİLMESİ :

İstanbul ile cereyan eden yazışmalardan anladığımızı göre Medine'de Şam'a giden ve orada bir müddet kaldıktan sonra tekrar Medine'ye dönen kitaplarda hiç

bir noksan görülmemiştir. Kitaplar tekrar yerlerine yerleştirilirken elde mevcut listeler ile gelen eserler karşılaştırılmış, vaktiyle Şeyhulharem Ziver Bey tarafından resmi makbuz karşılığında alınıp kütüphaneye hafız-ı kütüblerinden Ömer Lütfü Efendi ile İstanbul'a gönderilen 66 eser ile nasıl kaybolduğu bir türlü anlaşılamayan 16 kitaptan başka hiçbir eksikçe rastlanılmamıştır. İstanbul'dan tekrar tekrar sorulmasına rağmen bundan başka bir kayıptan bahsedilmemektedir. İstanbul'a göndermek maksadiyle kütüphaneden alınan bu 66 eserin kütüphaneye girişine ait hiçbir kayıt yoktur.

Yine eldeki yazışmalardan anlaşıldığına göre Müdür İbrahim Harputlu zamanında mezkûr 16 esere ilâveten 5 eser daha ortadan kaybolmuştur. Yine sonradan sayılan sayımlarda kaybolan kitapların yegâne suçlusu olarak İbrahim Harputlu görülmektedir. Zira İbrahim Efendi kütüphanede dilediği gibi tasarrufta bulunur, odacısının naklettiğine göre sık sık tereke satışlarına gider, bazı kitaplar satın almış, aldığı kitapları da kütüphaneye müstemilâtından bir odada teşhir edermiş. Anlaşılan o devirde bu gibi satışlar sık sık olurmuş. Sonradan İbrahim Harputlu Efendinin Medineye gelen bu nadide kitap avcılarında bazı kitaplar satıldığı tesbit olmuştur. Bu arada kütüphanedeki kitaplar arasında da satışlar olmuş ise buna pek şaşmamak gerekir. Kuruluşundan sonra kütüphanedeki eserler İstanbul'dan ve diğer yerlerden gönderilen hediyelerle 5536 ya ulaşmıştır (4). Hâlen kütüphanedeki el yazmalarının toplamı 4960 cildi geçmemektedir. Bu duruma göre el yazma eserler arasında 2500 kadar eser kayıtlarda görülmemektedir.

VAZİFELİLERE VERİLEN MAAŞLAR :

Arif Hikmet Efendinin vakfiyesinde verilen maaşlar Fransız Frangı üzerinden tesbit edilmiştir. Ancak diğer bir kayıta ise altın üzerinden hesab edilmiştir. Buna göre müdür 9 altın, 4 hafız-ı

(4) Bu vesikada yalnız eser sayısı bildirilmiş, cild sayısı bildirilmemiştir.

kütüb ve mücellid 5 er altın, kapıcı, temizlikçi ve saka 4 er altın, şifa-i şerif ve delâil-i hayrât okuyucuları 2 şer altın, zevrek sakaları birer altın alacaktır. Bunlardan ayrı olarak ramazaniye adı altında vazifelilere senelik 600 kuruş ikramiye verildiği yazılmaktadır. Daha sonra para transferinde çıkan aksaklıklar yüzünden kütüphane vazifelileri maaşlarını alamaz olmuşlardır.

KÜTÜPHANE İDARESİNİN SUUDİLERE GEÇİŞİ :

Kütüphane vakıfta açıkça izah edildiği gibi bir mütevellî heyeti tarafından idare edilmektedir. Son mütevellî heyetinde sâbık diyânet işleri başkanı muhterem Ömer Nasûhî Bilmen Beyefendi bulunmaktaydı. Ömer Nasûhî Efendi ile kütüphane müdürlüğünü işgal etmekte bulunan İbrahim Harputlu arasında gayet sert yazışmalar devam etmiş, nihayet Ömer Nasûhî Efendi son mektubunda: «İbrahim Harputlu Efendinin mahkûmiyeti tahakkuk ettiğinden vazifeden faslı takarrur etmiştir. Onu iltizâm edenler varsa onların da vazifelerine nihayet vermek icabeder.» demek mecburiyetinde kalmıştır. Bunun üzerine İbrahim Harputlu Efendi artık mütevellî heyeti hâkim oldukça kendisinin kütüphanede barınmayacağını anlar ve Medine-i Münevvere mahkeme-i şer'iyesinde dâva açar. Dâva Şeyhulislâm Arif Hikmet kütüphanesinde müdürlük vazifesinin şart-ı vakıf icabı kendisine ait olduğunu isbat için açılmıştır. Ancak İbrahim Harputlu Efendi mahkemeye kendisini haklı gösterecek deliller gösterebilmiş ki hâkim mütevellî heyetine danışmak lüzûm ve ihtiyacını hissetmeden İbrahim Harputlu'nun lehinde karar vermiştir. Çok zeki ve hareketli bir zat olduğunda şüphe olmayan İbrahim Efendi bu hükümle iktifa etmemiş, Suudî Hükûmetine de müracaat ederek kütüphanenin Medine-i Münevvere vakfına bağlanmasını istemiştir. Suudî Hükûmeti de durumu şûrâ meclisine havale etmiş, neticede bu meclisin tâyin ettiği bir heyetin verdiği olduğu rapor ile talep uygun bulunmuş ve kütüphane Medine-i Münevvere evkâfına bağlanmıştır. Bütün bu hususlar İbrahim Harputlunun kalemiyle defterlerde mevcuttur.

ARİF HİKMET KÜTÜPHANESİNE GELEN HEDİYELER :

Arif Hikmet Efendi Medinedeki kütüphanesini tesis ederken bunun bütün akarlarını İstanbul'da kurmuş ve sonradan bu belelerin ayrı ayrı hükümetlerin idaresine gireceğini, para naklinin zorlaşacağını ve netice olarak kütüphanenin gelirsiz kalacağını hiç aklına getirmemişti. Kütüphanenin Türkiye ile alakası kesilince İbrahim Harputlu Efendi çaresiz kaldı. Bir ara mütevellî heyeti ile tekrar anlaşma yoluna koştı fakat Türk Hükûmetinin aldığı kat'i icraat buna imkân vermedi. Bunun üzerine İbrahim Efendi kütüphaneden bazı nadide eserleri yanına alarak Hindistan'a gitti. O sıralarda Hindistan daha istiklâline kavuşmamıştı. Halk arasında dine karşı sevgi dolayısıyla haremeye (5) karşı hudutsuz bir muhabbet vardı. Bu seyahat neticesinde İbrahim Efendi Bohpal hâkimesinden kütüphaneye bir ihsan, Haydarabad hâkiminden de kendisine bir tahsis kopardığı sabittir. Bunu teyit eden kayıtlar defterde mevcuttur. Bu yardım 1938 M. senesinden 1950 senesine kadar muntazaman devam etmiştir.

KÜTÜPHANENİN BUGÜNKÜ DURUMU :

Bugün kütüphane müdürlüğünde Hafız Mahmud Eğinli Efendi bulunmaktadır. Mahmud Efendi, evvelce İstanbul Valide Sultan Camii baş imamı olan şeyhulkurra Eğinli Hafız Hasan Efendinin oğludur. Eğinli Hasan Efendi İstanbul'dan Medine'ye hicret etmiş ve kütüphane müdürlüğüne tâ-

yin edilmiştir. Onun vefatı üzerine müdürlük mahkemeden çıkan bir kararla oğlu Hafız Mahmud Efendiye kalmıştır.

Kütüphanede daha mikrofilim tesisâtı kurulmamıştır, fakat bu hususta teşebbüsler yapılmaktadır.

Kütüphanedeki diğer vazifeliler müdür yardımcısı Abdulvehab Efendi ve diğer iki zattır.

KÜTÜPHANEDE GÜNLÜK HAYAT :

Kütüphane resmî tatil olan cuma günleri hariç her gün sabah saat 8 den öğle namazına, ikindi namazından akşam namazına kadar açıktır. Öğle namazı ile ikindi namazı arası istirahat zamanı olduğundan kapalıdır. Her gün güneşin batmasına bir saat kala Mahmud Efendi harem-i şerifte kendisine ayrılan yerde mukabele okur.

Masa yerine rahlelerin bulunduğu kütüphaneye okuyucular ayakta ayakta girer, yerde oturarak mütalâa yaparlar.

Hacılar tarafından arada sırada kütüphaneye hediye getirilmektedir. Kütüphanedeki hahlardan bazıları, vantilâtörler, v.s. hediyeler arasındadır. Kütüphanede sabah ve ikindiden sonra iki defa çay verilir. Bunun için Suudî Hükûmeti ayrı bir tahsisat vermiştir. Ayrıca Suudî Hükûmeti kütüphanedeki kıymetli el yazmalarından bazısını basmak için teşebbüse geçmiştir. Hattâ bu maksatla arada sırada Riyad'dan hususî uzmanlar gelir, tetkiklerde bulunurlar. Bütün bunlara rağmen kütüphanede devamlı olarak çalışanların sayısı 2 veya 3 ü geçmez.

(5) Mekke ve Medine.

Rubâî

Ey beyni sakat, kalbi sağır.. maddecisin!..
Gizlenme.. dışından tanıdım: mîdecisin!..
Özgürlüğe, uygarlığa sâhip çıktın;
Diz çok de cevap ver bize: kimsin, necisin?

● Dr. CAHİT ÖNEY